

Szili Katalin

Magyarul beszélvén...
*(A magyar nyelv a kultúrák
közötti kommunikációban)*

A dolgozatom címe legalább két fogalom definiálását teszi szükségessé: a kultúráét, a kultúraközi kommunikációét, de éppígy megköveteli a nyelv és kultúra viszonyának tisztázását. A rendelkezésemre álló rövid idő nem teszi lehetővé, hogy a kellő mélységben vállalkozzam a feladatra, ezért csak arra szorítokozom, hogy az általam használt értelmezéseket körülírjam. Az első nehézség az, mit is értsünk kultúrán, hiszen többféleképpen meghatározható fenoménről van szó. Egy társadalom kultúrája Goodenough szerint *„abból áll, amit egy személynek tudnia vagy hinnie kell ahhoz, hogy a kultúra tagjai számára elfogadható módon cselekedjen, méghozzá bármely szerepben, amelyet a kultúra tagjai bármelyikük számára elfogadhatónak tekintenek.”* (R. WARDHAUGH, *Szocioling-visztika*, Osiris-Századvég, 1995. 192.) Az idézetből világosan kitűnik, hogy az intellektuális és művészi teljesítményekre összpontosító „magas” kultúra helyett ő az ún. antropológiai kultúra fogalmát fogadja el, amelynek a részét képezheti bármely szokás, világlátás, a rokonsági rendszerek, a társadalmi szerveződés, a mindennapi tevékenységek, a nyelv, mindaz, ami egy diskurzusközösséget jellemez s a csoport identitását és kohézióját adja. A továbbiakban a szót ebben a jelentésben használom.

Az alcímemben szereplő „kultúrák közötti kommunikáció” szerkezetéről először is azt kell megállapítanom, hogy konkrét értelemben abszurditás, hiszen kultúrák nem beszélgethetnek egymással, egy francia és magyar társalgásakor nem a francia kultúra cseveg a magyarral, hanem két eltérő beszélőközösséghez tartozó individuum. *„Cultures*

do not talk to each other; individuals do.”, jegyzi meg a S. Scollon és R. Scollon szerzőpáros *Intercultural Communication* című munkájában (BLACKWELL, 1995. 125). Az interkulturális kommunikáció tehát szociolingvisztikai szempontból eltérő kulturális közösségek tagjainak kommunikációja.

Ha pedig egy-egy közösség tagjaként, jelesül magyar-ként beszélünk más kultúrákat képviselőkkel, vajon mi az, ami tükröződik a kultúránkból kommunikációnkban, és legfőképpen mik azok a közvetett vagy kevésbé közvetett kulturális „üzenetek”, amelyek az otthonosság érzetét keltik a nyelvünket tanulóban, vagy a világ újrafelfedezésének élményével gazdagítják, de félreértéseket is keltenek benne, negatív sztereotípiák kialakulásához is vezethetnek. A fel-tett kérdések a nyelv és kultúra bonyolult összefüggésrend-szerének mindmáig teljesen meg nem válaszolt problémáit érintik.

Mint ismeretes, szoros kapcsolatuk gondolata J. Herder, valamint Wilhelm von Humboldt nevéhez köthető. Alapté-zisük, amely szerint a különböző népek azért beszélnek másképp, mert eltérően gondolkodnak, s azért gondolkod-nak eltérően, mert nyelvük a körülöttük levő világ tükrözé-sének más módját kínálja fel számukra, vagyis a nyelvészeti relativitás eszméje Amerikában teljesedik ki a XX. század-ban Franz Boas (1858–1942), de leginkább Edward Sapir (1884–1939) és tanítványa, Benjamin Lee Whorf (1897–1941) munkásságában. A nyelv és gondolkodás egymástól való függőségének legkézenfekvőbb bizonyítékául kezdet-ben a szemantikai szinthez, a szókincshez köthető példák szolgáltak. A valamely nyelv szókincsében meglévő, illetve hiányzó szavak utalhatnak arra, hogy beszélői hogyan vi-szonyulnak a valóság szóban forgó szegmenséhez vagy a külvilághoz általában. Az eszkimóknak érthető módon több

szavuk van a hó különféle fajtáira. Mi, magyarok a 24 órás napot igen részletezően osztjuk fel hajnal, reggel, kora/késő délelőtt, dél, kora/késő délután, kora/késő este stb. A rokonsági rendszerünkben külön lexémák jelölik az illető nemét, korát (báty, öcs, hóg, nővér stb.) Színneveink nemegyszer nehezen megfejtethő talányt jelentenek diákjainknak (milyen is a rózsaszín?), máskor a bennük foglalt utalások evidens volta éri őket meglepetésként: narancssárga, citromsárga. A testrészek tanulásakor a páros testrészek összegző, egyes számú használatának tükrében először furcsa (egykarú, egy lábú) mitológiai lényként jelenünk meg a szemükben, arról nem beszélve, hogy milyen asszociációkat indít meg bennük a fél lábon is kibírom szólásunk.

A másik nyelvi szint, a nyelvtani rendszer determináló szerepéről ugyancsak születtek tanulmányok, többek között Whorf tollából (idézi WARDHAUGH, i.m. 195–196). Szempontunkból ennél is figyelemreméltóbb azonban Karácsony Sándornak a szuffixumhasználatunk és a gondolkodásmódunk összefüggését taglaló dolgozata (Nyelvünk grammatikai magyarsága. In: *A magyar észjárás*. Magvető, 1985. 207–214).

A Sapir – Whorf hipotézissel, kiváltképpen annak a lexikára vonatkozó „bizonyítékaival” szemben születtek ellenvételek, ennek ellenére osztom Claire Kramsch véleményét: az elmélet enyhébb változatának van létjogosultsága, a nyelv mint kód igenis tükrözhet kulturális preferenciákat, illetve befolyásolhatja a gondolkodásunkat.

Előadásom további részében nem a szókincsben és nyelvtanban, hanem a nyelvnek egy náluk jóval gazdagabb forrással kecsegtető rendszerében, a nyelvhasználatban bennrejlő kulturális üzenetekkel, ezek megfejtésének mi-kéntjével foglalkozom. A 80-as évektől erőteljesebben

meginduló pragmatikai szempontú vizsgálatoknak köszönhetően egyre nyilvánvalóbb tényé vált, hogy az egyes beszélőközösségek kommunikációs céljaik elérésében saját szociokulturális elvárásainak megfelelően cselekszenek, s a normaként kialakított, követett kérésű stratégiák, köszönések, köszöntések, bocsánatkérési módok, gratulálások stb. önmaguk is kulturális értéket képviselnek, következésképp különbözőségük komoly zavarokat, megítélésbeli bonyodalmakat okozhatnak. Az elutasítás területéről véve a példát: a japánok híresek arról, hogy nem szívesen mondanak nemet, ezért előnyben részesítik az indirektebb stratégiákat. Ha angolul is az anyanyelvükben megszokott körülményszerűséggel és homályossággal fogalmazzák meg szándékukat, partnerük gyakran meg sem érti, hogy tulajdonképpen elutasított. A magyar bolti eladó a *Mivel szolgálhatok?* vagy *Mit parancsol?* kérdésekkel fordul a vevőkhöz (mára már majdnem teljesen kiszorította őket a *Can I help you?* tükörfordítása), holland kollégája viszont a számunkra meg lehetőségesen udvariatlanul hangzó, de a holland kontextusban teljesen helyénvaló *Zegt U maar* ‘mondja csak’ felszólítást szegezi nekünk.

1. Nyelvről, a nyelv szerepéről vallott nézetek

A másképpen végrehajtott beszédaktusokon kívül érezhető eltérések mutatkozhatnak a kultúrákban magának a beszédnek a szerepéről, fontosságáról, funkciójáról vallott nézetekben.

Közösségünkben mind a nyelvnek, mind a beszélni tudásnak igen magas presztízse van, s ez nem véletlen. Történelmünk során nemegyszer nyelvünk volt nemzeti hovatartozásunk utolsó mentsvára, szimbóluma: védelme, ápolása mindig is fontossággal bírt, ahogy igényes használata is. A mives beszéd, a jó fogalmazáskészség alapvető elvárás köz-

szereplőinkkel szemben, a botladozó mondatfűzés viszont becsmélésünket vonja maga után.

Bár a kommunikációelmélettel foglalkozó nyelvészek, antropológusok egyetértenek abban, hogy a nyelvnek számos funkciója van, két szerepét senki nem vitatja: a nyelvvel információkat adunk át egyfelől, másfelől kapcsolatainkat tartjuk fenn a segítségével. Amikor tehát beszélünk, informáljuk a hallgatónkat, de kapcsolatot is teremtünk vele vagy ápoljuk a meglévőket. Persze vannak helyzetek, amikor valamelyik szerepet minimalizáljuk, ahogy történetesen az angol teszi a *How are you?* kérdéssel és az arra adandó *I'am just fine* válasszal, hiszen ebben a párbeszédben mind az érdeklődés, mind a felelet formális, a fő cél a kapcsolat felvétele. A magyar ezzel szemben valóban beszélgető partnere hogylétéről szeretne megtudni valamit, ha felteszi a *hoggy vagy/hoggy van?* kérdést, amire igazi választ vár. A kultúrák eltérnek abban, milyen jelentőséget tulajdonítanak az információátadásnak és kapcsolattartásnak: a keletiek a nyelv érzelemkifejező szerepére helyezik a hangsúlyt, míg a nemzetközi üzleti kultúrában ezzel ellentétesen információátadó funkciója került előtérbe, sőt azt is mondhatnók, a kommunikáció ezzel lett egyenlővé. Hogy hol helyezkedünk el, mi magyarok a két pólus közül? Annak megválaszolása, hogy a hivatalos kapcsolatokban az utilitárius avagy az ázsiai elvek határozzák-e meg két magyar tárgyalását, megbeszélésük felépítését, elemzést igényelne, még mielőtt szakmai diskurzusaink átítatódnak a nemzetközi normák kötelező, uniformizált elveivel.

2. A társadalmi szerveződés sajátosságainak tükröződése a nyelvhasználatban

Az, ahogy egy csoport megszervezi a kapcsolatokat tagjai között, a kulturális hovatartozásnak fontos mérője, olyannyira, hogy több kutató számára a társadalmi szerveződés megoldásmódjai azonosak a kultúra fogalmával. Mind a kisebb egységnek, a családnak, mind a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyában alapvetően két felépítési rendszert különít el a szakirodalom: az ázsiai típusú hierarchikus és az amerikai (nyugati) egyenlőségen alapuló egalitárius modellt. A keleti rokonsági rendszerekben a család az a mágneses erő, ami összetartja a kultúrát, így érthető módon a folyamatosságot, a tapasztalatok átadását biztosító idősebb generáció, vagyis mindig az előzők élveznek prioritást. Az amerikaiban messze nem a család a legjelentősebb kapocs a társadalom tagjai között, sőt esetleges követelményei jelentős akadályt jelentenek az egyén mindennél szentebb önmegvalósítása előtt. Mindennek a nyelvi vetülete: a tisztelet megjelenítésének jól kidolgozott rendszere – magázás, az udvariassági szabályok erőteljesebb érvényesülése az előbbiben, látszólagos könnyedség, szabadság, de az ego erőteljes védelme a másokban. Nyelvi viselkedésünk e tekintetben – és talán még ebben a pillanatban – a keleti típussal mutat rokonságot. Tegezési-magázási rendszerünk négypólusú, formailag teljes (*te ↔ ön, maga; ti ↔ önök, maguk; te ↔ ti, ön, maga ↔ önök, maguk*) szemben más tegező-magázó nyelvek zömének kéttagú (*tu – vous*) vagy háromtagú (*du – Sie – Ihr*) szerkezetével. Kapcsolatainkat a csoportunkon kívüliekkel nagyon óvatosan, megfontoltan építjük. Ugyancsak a keleti társadalmakra jellemző jegy: nagyon vigyáznak a csoportjukon belül levők és azon kívül levők közötti válaszvonal érzékeltetésére. A közelség – távolság fokozatainak kimun-

káltságát a következők tanúsítják: futólag, látásból ismert személyről beszélünk, de van távoli ismerősünk, közeli ismerősünk, barátunk, atyai, jó, bizalmas, meghitt, szívbeli barátunk, testi-lelki jó barátunk. És még nem említettem a foglalkozáshoz, egyéb elfoglaltságokhoz kötődő megnevezéseket: iskolatárs, osztálytárs, csoporttárs, katonatárs, sporttárs, munkatárs stb. Ami ebből következik: mi, magyarok az idegen ajkúak számára néha érthetetlen pontossággal határozzuk meg a másik emberhez való viszonyunkat, kétkedve hallgatjuk ellenben az *It's my friend*-hez hasonló bemutatásokat, mert hiányosnak, túl általánosnak érezzük őket.

3. *A csoporton belüliség attitűdje – a szubjektivitás, személyesség mint kulturális érték*

A társadalmi szerveződés-típusok fontos velejárója a csoportok tagjainak kapcsolata más csoportokéival. Az individualizmus és kollektivizmus közötti lényeges kulturális különbség az, ahogy a tagok saját csoportjukról és másokról szólnak, ahogy saját helyüket meghatározzák a közösségükben. Az egyén szabadságát hirdető társadalmakban – mint mindent – a közösségek létét is a változás, a pillanatnyiság, a keleti típusúaknál jóval alacsonyabb szintű összetartó erő jellemzi. Nem kell hosszasan bizonygatnom, hogy az azonosulási kötelezettség kényszerétől felszabaduló individuum inkább képes objektív, távolságtartó magatartást tanúsítani saját csoportjával szemben. Ennek egyik árulkodó nyelvi megnyilvánulása Wierzbicka szerint az a külső nézőpont, ahogy az angolszászok saját országukról, népükről szólnak. Amikor a csoporton belüli attitűdöt előnyben részesítő népek, így például a lengyelek a *nasz naród* ('népünk') kifejezéssel említik országukat, emezek a

hivatalos elnevezéseikkel vagy más távolságtartó alakzattal: *United State of America, U.S.A., this country.*

A magyar nyelvben a *haza* szó megléte, szinte kizárólagosan birtokos személyjellel való előfordulása (hazám, hazánk), de az *ország, Magyarország, nemzet, nép* szavak megegyező toldalékolása is a közösséggel való azonosulás hosszú évszázadok óta létező írott, íratlan törvényének meglétére utal. Bizonyítékul álljon itt néhány kevésbé ismert idézet: Az ilyen beszéddel teli a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, aki olvassa. Könnyű pedig hozzá szokni a mi népünknek. (SYLVESTER János: *A magyar nyelvnek és a Biblia nyelvének képes beszédéről.* Újszövetség-fordítás.); Ó kedves nemzetem, hazám, édes felem! (RIMAY János: *A magyar nemzetnek romlása s fogyása*); Bölcsöm, vigasztalom, / Dajkám és ápolóm: / Szép Magyarországom! (THALY Kálmán: *Rákóczi Ferenc búcsúadala*); Kicsi országom, példás alakban / Te orcádra ütök. (ADY Endre: *Föl-földobott kő*); S az olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb... / mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám! (BABITS Mihály: *Itália*). Természetesen találkozhatunk a szóban forgó szavak birtokos személyjel nélküli előfordulásával is, de ilyenkor az író tudatosan helyezkedik kívül nemzetén, mert éppen hibáit ostromozza (BERZSENYI: *A magyarokhoz*), vagy hallgatója, illetve az általa megszólított nézőpontjával azonosul (Isten, áldd meg a magyart... / Megbűnhődte már e nép...).

Ha a jelen helyzetről kellene képet adnunk, azt kell mondanunk, hogy az azonosuló csoportmagatartás hagyományja az idegen nyelvi magatartásminták hatására fellazulóban: a médiumok nyelvében minden bizonnyal az objektív attitűdű említések vannak túlsúlyban (Magyarország gazdasági helyzetéről szólnak és nem hazánkéről). Általános iskolai tankönyvekben mindkét típusra találtam példát.

Az azonosuló attitűd velejárójának tekinthető szubjektív, személyes hangnem előzőeknél prózaibb, mindennapi megnyilvánulása a magyar beszélő partneréhez forduló, hallgatóorientált magatartása a diskurzusokban, beszédaktusokban. Az anyanyelvében objektív, kívülálló szemlélethez szokott idegen ajkúnak mindebből a formai következmények a szembetűnők: jóval többször hallja ugyanis a 2. személyű személyragot, birtokos személyjelet, illetve kell ezeket használnia. Vegyük például egy egyszerű adatlap kérdéseit magyarul: neve, születési helye, állandó lakhelye stb. A tévében, rádióban, de a bankokban, üzletekben is ügyelnek arra, hogy a megszólítások személyességet sugalljanak: tisztelt nézőink, hallgatóink, ügyfelünk. Sajnos, szinte naponta hallhatjuk, hogy a bemondók a *köszönjük a figyelmüket* helyett a *köszönjük a figyelmet* mondattal búcsúznak. A koccintáskor mondott egészségedre, egészségére, egészségetekre, egészségükre szavak a grammatikai eszközöknek köszönhetően utalnak társaságunk tagjainak számára, a kapcsolatunk minőségére, sőt ha úgy akarjuk, a hallgatóorientált attitűdöt felválthatjuk az azonosulóval (egészségükre).

A kétféle szemlélet különbségének jellegzetes példái (szinte észre sem vesszük már idegenségüket) a reklámok rosszul sikerült, magyartalan fordításai. Hogy csak kettőt idézzek a bármelyikünk fürdőszoba-polcán levő tégleryelől: Vigye fel a ...-t az arcra; Használata megvédi a bőrt ... Érthetetlen, hogy a külföldi cégek „marketing menedzserei” miért nem ismerik fel a birtokos személyjel hiányából következő esetleges negatív hatásokat, a személyes hang meggyőző szerepének hasznos voltát a magyar fogyasztók-nál.

A beszédaktusok körében végzett kutatásaim ugyancsak azt támasztják alá, hogy a vizsgált nyelvekben tapasztaltak-

nál gyakrabban élünk a személyes megszólítás lehetőségével. Például a viselkedési szabályokat tekintve hozzánk legközelebb álló németben a 21 bocsánatkérésként előforduló forma közül mindössze 4 hallgatóorientált – Entschuldigen Sie; verzeihen Sie, vergib mir, kannst Du mir verzeihen? –, a többi személytelen (Verzeihung, Entschuldigung) vagy a beszélő nézőpontját magában foglaló, azaz egyes szám első személyű: Ich bitte um Entschuldigung / Verzeihung; das tut mir leid (H.J. VOLLMER – E. OLSHTAIN: *The language of Apologies in German*. In: B. KULKA – S. HOUSE – J. KASPER (eds.) *Cross-cultural Pragmatics*, 207. A magyarban a 28 alakváltozat közül már 10 ilyen van: (bocsánatodat kérem; elnézsedet kérem; bocsáss meg; ne haragudj; kérlek, ne haragudj/bocsáss meg; nézd el nekem; ha most eltekintesz; légy velem elnéző; ne vedd zokon; meg tudsz nekem bocsátani?)

Előadásomban csak néhány példával szolgáltam a nyelvben bennrejlő kulturális üzenetek megragadására, a lehetséges vizsgálati szempontok kiválasztására. Munkám reményeim szerint egyben azt a feltételezésemet is igazolja, hogy a nyelvtani eszközrendszer és a nyelvhasználat nem függetleníthető egymástól, kölcsönhatásuk nyilvánvaló: a nyelv használata azokban a formákban ölt testet, melyek a beszélő rendelkezésére állnak, illetve a beszélőközösség az idők folyamán a saját szociális, kulturális elvárásainak megfelelő formarendszer kialakítására törekszik.

A Központi Magyar Nyelvi Lektorátus magyar mint idegen nyelv szakjának tanegységlistáját a jövő évtől egy új, A magyar nyelv a kultúrák közötti kommunikációban címmel meghirdetett tanegységgel bővítjük. Előadásommal egyben adalékokkal kívántam hozzájárulni annak – a gyakorló tanárok által megtapasztalt – gondolatnak a megerősítéséhez, hogy a nyelv tanítása messze nem azonos a konjugációk,

deklinációk oktatásával, a szókincs bevésetésével, ennél jóval összetettebb feladat. A nyelv ugyanis a kultúra szerves része, át-meg át van szöve annak elemeivel, így oktatása komplexebb ismeretekkel bíró szakembereket követel.

Kiváltképpen így van ez, ha anyanyelvünkről van szó.